

LIBERTATEA DE CONȘTIINȚĂ: FUNDAMENT PENTRU DREPTURILE OMULUI, EDUCAȚIE ȘI PACE DURABILĂ

Lect. univ. dr. Kund Botond GUDOR

*Facultatea de Teologie și Muzică Reformată,
Universitatea “Babes-Bolyai”, Cluj-Napoca, Romania
gudorbotond@yahoo.com*

ABSTRACT: Freedom of Conscience: Foundation for Human Rights, Education, and Sustainable Peace.

This study explores the development of freedom of conscience as a foundational principle for human rights, education, and sustainable peace, with a particular focus on early modern Transylvania. The research traces the historical roots of religious tolerance from the Edict of Torda (1568), examining how legal, educational, and confessional mechanisms contributed to maintaining peace within a pluralistic and often conflictual society. The Transylvanian model, shaped by the Reformation and the coexistence of multiple confessions—Lutheran, Calvinist, Unitarian, and later Orthodox and Catholic—preceded Western European notions of Enlightenment tolerance. Central to this study are the juridical concepts of *pars maior* and *pars minor*, which regulated the coexistence of religious communities, as well as plebiscitary methods for resolving disputes over church property. The paper also investigates the establishment of confessional inspectors as mediators of religious peace, emphasizing their role in maintaining social equilibrium. Despite the imperfections and limitations of 16th–17th century absolutism, these Transylvanian experiences represent pioneering models of religious coexistence and education for peace—early precursors to modern understandings of human rights and freedom of religion.

Keywords: *freedom of conscience; religious tolerance; Reformation in Transylvania; Edict of Torda; pars maior – pars minor; confessional coexistence; human rights and peace.*

Drepturile omului astăzi sunt mai bine definite ca în trecut având un context legislativ protector și diversificat¹. Raportările la aceste drepturi sunt promovate de o conștiință civică dezvoltată, formată de un suport pedagogic și moral², edificat pe principiile morale post moderne (seculare)³, acestea având la temei cauzalități și experiențe mult apuse: războaie religioase și mondiale, comunism, totalitarism, holocaust, prigonire religioasă și raporturi între secularism-creștinătate-islam sau alte religii. Legiferarea acestor drepturi sunt urmare a eșecului și lezării unor principii simple, din punct de vedere creștin, a învățăturilor și perceptelor biblice ca de exemplu a celor zece porunci. Din acest punct de vedere post modernismul pentru societatea în care trăim, nu înseamnă pentru creștini o îndepărtare de valorile cristologice și biblice în general, ci o reinterpretare și reasumare a acestora în contextul post modernității. Asumarea valorilor creștine într-o societate post-seculară.

Idea că post modernitatea este sine qua non momentul decisiv al definirii drepturilor omului într-o epocă tributară iluminismului, poate fi într-o anumită măsură un argument solid pentru nașterea ideii de libertate de conștiință.⁴ Secolul Reformei religioase în Transilvania a găsit resurse

1 Cadre normative ale drepturile omului sunt definite în: UN Human Rights Committee, General Comment No. 22 (1993), art. 18 ICCPR — în care regăsim interpretarea canonică a „libertății de gândire, conștiință și religie”, inclusiv dimensiunea obiecției de conștiință, respectiv în OHCHR, Special Rapporteur on Freedom of Religion or Belief, care conține sinteze tematice și standarde internaționale recente utile pentru capitolele de politici publice și educație.

2 Vezi declarațiile UNESCO, *Learning to Live Together* (variate programe și rapoarte) unde se oferă cadre pentru educație a păcii, drepturilor omului, pluralism religios.

3 Vezi Habermas, Jürgen, „Religion in the Public Sphere.” *European Journal of Philosophy* 14, nr. 1 (2006): 1–25. unde se oferă argument pentru includerea „traducerii” raționale a discursului religios în spațiul public post-secular.; Taylor, Charles, *A Secular Age*. Cambridge, MA / London: Belknap Press of Harvard University Press, 2007. cu trimiteri la genealogiile modernității seculare și relevanța lor pentru libertatea de conștiință. și Asad, Talal. *Formations of the Secular: Christianity, Islam, Modernity*. Stanford, CA: Stanford University Press, 2003. (Seria „Cultural Memory in the Present”). care oferă critica a conceptului „secularului” și implicațiile acesteia pentru interpretarea ideii de toleranță și drepturi umane.

4 Nussbaum, Martha C., *Liberty of Conscience: In Defense of America's Tradition of Religious Equality*. New York: Basic Books, 2008. descrie apărarea tradiției egalității religioase și a libertății de conștiință, cu valoare teoretică și jurisprudențială; Casanova, José, *Public Religions in the Modern World*. Chicago: University of Chicago Press, 1994. trece în revistă reconfigurarea relațiilor religie–modernitate–spațiu public; fundal solid pentru capitolul despre post-modernitate.

potrivite pentru ca prin educație să poată realiza acea pace și tranchilitate socială, de care o societate aflată în permanentă schimbare religioasă și cuprinsă de reculul agresiv al Contrareformei și războaielor, să-și găsească drumul spre o pace durabilă.⁵ Această experiență unică și neregăsită în țările din Vestul Europei cuprinse de furia războaielor de cincisprezece (1591–1606)⁶, mai apoi de treizeci de ani (1618–1648)⁷, au permis unor mari istorici cercetători ai spațiului Intra-carpatic să considere Transilvania ca o regiune în care Reforma și umanismul practicat de aceasta, au produs iluminism, înaintea definirii ca atare a termenului la nivel continental⁸.

Cercetarea de față dorește trecerea în revistă a unor momente cruciale privind asigurarea libertății de conștiință după momentul legiferării Edictului de toleranță de la Turda, prin care pacea durabilă a fost asigurată prin decrete, cutume și practici necesare tranchilizării și pacificării societății, în contextul unui complex raport interreligios dinamic dintre majoritate și minoritate⁹. Desigur plecând de la principiile definatorii ale libertății religioase și educației acesteia, nu putem ascunde vulnerabilitatea și imperfecțiunea acestor modele. Chiar dacă aplicarea și controlul socio-politic al secolului 16-17 era tributară formelor de absolutism, efectul acestora nu poate fi neglijat¹⁰. Absolutismul (princiar, confesional) s-a implicat uneori negativ în erodarea acestor percepțe izvorâte din setea de libertate religioasă, dar minoritatea și-a aclamat întotdeauna dreptul la existență și afirmare.

5 Witte, John, Jr., *The Reformation of Rights: Law, Religion, and Human Rights in Early Modern Calvinism*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. descrie traseul teologico-juridic (calvin) către drepturile moderne; util pentru legătura Reformă–drepturi; Kaplan, Benjamin J., *Divided by Faith: Religious Conflict and the Practice of Toleration in Early Modern Europe*. Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press, 2007. ne oferă practici concrete de toleranță/conflict în Europa modernă timpurie; pune în context modele regionale precum și cele din Transilvania.

6 Pálffy, Géza, *Hungary between Two Empires, 1526–1711*. Bloomington: Indiana University Press, 2021.; Wheatcroft, Andrew. *The Enemy at the Gate: Habsburgs, Ottomans and the Battle for Europe*. London: Jonathan Cape, 2008.; Simon, Robert., „The Long War with the Turks and the Peace-Treaty of Zsitva-Torok (1606).” *Essays in History* (2022).

7 Wilson, Peter H., *Europe's Tragedy: A History of the Thirty Years War*. Cambridge, MA: Belknap Press/Harvard University Press, 2009. I; Croxton, Derek. *Westphalia: The Last Christian Peace, 1643–1648*. London–New York: Palgrave Macmillan, 2013.

8 Mályusz Elemér, *Magyarország története a felvolágosodás korában*, Osiris, 2002, 88-238.

9 Kaplan, Benjamin J., *Divided by Faith: Religious Conflict and the Practice of Toleration in Early Modern Europe*. Cambridge, MA: Belknap Press/Harvard University Press, 2007.

10 Bíró Venczel, *Az erdélyi fejedelmi hatalom fejlődése*, Kolozsvár, 1917, pp. 1-164.

Din acest motiv putem invoca existența unor drepturi minoritare încă din epoca în care ideea de *huius regio, eius religio*, era principiul dirigitor al societății tributare unui feudalism târziu. În cele ce urmează vom detalia dezvoltarea și implementarea acestor percepțe, care pot fi considerate fundamental premergente ideii moderne de libertate a conștiinței.

Momentul legiferării toleranței religioase de la Turda, de fapt nu statua un concept modern, rupt de realitățile transilvănene. Libertatea conștiinței de a-ți alege cultul în care descoperi adevărul lui Hristos și limitarea prigonirii păstorilor protestanți, desigur a fost consecința statuării legislative a unei situații pluriconfesionale la un moment dat, într-o societate aflată într-o dinamică a schimbărilor confesionale (luteranism, calvinism, unitarianism) nemaiîntâlnite de până atunci.¹¹ Fiind vorba de înregistrarea juridică și constituțională a unor culte formate de învățăturile luterane sau calvine, mai apoi cele ale reformatorului David Francisc¹², legiferarea libertăților religioase coincidea întotdeauna cu "brevetarea" uneia sau alteia dintre confesiuni.¹³ Desigur religia unitariană și acceptarea acesteia în Dieta de la Turda (1568), a însemnat apogeul libertății religioase transilvănene din secolul al 16.¹⁴ le-a. Un aspect puțin cunoscut că ori de câte ori se

11 Grim, Brian J., and Roger Finke, *The Price of Freedom Denied: Religious Persecution and Conflict in the Twenty-First Century*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.) propune o evidență comparativă: pentru restricțiile religioase care cresc violența; libertatea care reduce conflictul. În cercetarea lui Appleby, R. Scott, *The Ambivalence of the Sacred: Religion, Violence, and Reconciliation*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield / Bloomsbury Academic, 2000. ne este prezentat cum pot tradițiile religioase să alimenteze atât violența, cât și reconcilierea. Philpott, Daniel. *Just and Unjust Peace: An Ethic of Political Reconciliation*. Oxford: Oxford University Press, 2012. ne descrie o etică a reconcilierii (recunoaștere, reparații, instituții juste) post conflict; ancorată în religia și arhitectura păcii.

12 Molnár Lehel, Note asupra formării unitarianismului în Transilvania și a problemei toleranței religioase. In: *Geneza și semnificațiile ideii de toleranță religioasă în Principatul Transilvaniei (secolele 16.-18.)*, Annales Universitatis Apulensis, Series Historica, szerk. Daniel Dumitran, Gudor Botond, Gyulafehérvár 2010, pp. 137-147.

13 Recunoașterea legală a separării confesionale luterane: „...permittentes in negotio fidei eorum arbitrio id fieri quod ipsis liberet, citra tamen iniuriam quorumlibet.” (Dieta de la Turda, 1–10 iunie 1557, MCRT, II, p. 78); consacrarea prin lege a protestantismului de tip helvetic (calvini sau reformați) pe baza rezultatelor sinodului de la Aiud, în iunie 1564, la Dieta de la Turda (MCRT, II, p. 231); aprobarea prin Dietă a confesiunii unitariene, la Dieta de la Turda din ianuarie 1568 (MCRT, II, p. 343).

14 Gudor Kund Botond, „A vallási türelmességtől a gazdasági érdekig”, *Theológiai Szemle*, 3/2023, Bp., pp. 139-141.

facea referire la libertatea religioasă și legiferarea unei noi confesiuni, Dieta introducea amendamente cu privire la interdicția unor noi schimbări religioase¹⁵. Acest suport juridic reductiv însă nu a putut stopa fermentarea din cadrul unor confesiuni care se declarau practicante de "orthodoxae fidei", fie dinlăuntru lor, fie dinafară¹⁶. Acest fapt a dus însă la relativizarea juridică a statuării libertății religioase și implicit a deschis posibilitatea de intervenții arbitrare și agresive în modelarea politică a vieții de cult.

Cercetările istorice privind libertatea de conștiință subliniază încă un neajuns al legiferării ideii de toleranță. Românii ortodocși, anabapțiștii vorbitori de germană și evreii vorbitori de ladino și jiddiș, nu au fost incluși în libertățile religioase generale, aceștia fiind doar toleranți¹⁷. Văzând o asuprire îndeosebi națională în aceasta, cercetarea tributară ideologiei naționaliste uită a menționa, că definirea juridică a religiei nu era un atu al țărănimii libere, sau iobagilor, cii era un drept aproape sine qua non a păturii nobiliare aflate la un moment dat la conducerea unei țări. Libertatea orașenilor de a fracționa acest exclusivism feudal al nobilimii de a modera schimbările religioase, al micii nobilimi de a include cele mai joase segmente sociale ale Transilvaniei, susțin ideea că libertatea religioasă nu putea fi un drept exclusivist al patriciatului doar în măsura în care controla le-

Gudor Kund Botond, A vallási türelmességtől a gazdasági érdekig: Bethlen Gábor erdélyi fejedelem és az alvinci anabaptisták (hutterita habánok), In: Bacsó, Benjámín; Bereczki, Lajos; László, Gábor (szerk.), „A célunk ugyanaz!": Tanulmányok és előadások az anabaptisták történetéről és emlékezetéről, Budapest, Magyarország : Magyarországi Baptista Egyház (2023), pp. 19-62., p. 44.

15 Consolidarea ordinii religioase prin interzicerea inovațiilor la Dieta de la Turda din 1572 (MCRT, II, p. 528), înființarea unei comisii formate din doi episcopi, a cărei atribuție era împiedicarea implementării noutăților doctrinare (Cluj, ianuarie 1573, MCRT, II, p. 534), repetarea interdicției privind inovațiile (mai 1573, Turda, MCRT, II, p. 540–541), apoi reafirmarea acestei interdicții la Dieta de la Mediaș, în timpul domniei principelui Ștefan Báthory, în ianuarie 1576, precum și stabilirea drepturilor de vizitație a episcopilor în cazurile unor inovații religioase, MCRT, III, p. 108, MCRT, III, p. 122).

16 Schilling, Heinz, *Konfessionalisierung und Staatsinteressen. Internationale Beziehungen 1559–1660*. Paderborn: Schöningh, 2007.; Reinhard, Wolfgang, „Zwang zur Konfessionalisierung? Prolegomena zu einer Theorie des konfessionellen Zeitalters." *Zeitschrift für Historische Forschung* 10 (1983): pp. 257–277.

17 Marschik, Katharina, „The Unwanted yet Unavoidable Implementation of Religious Toleration in Early Modern Transylvania." *Central European Yearbook* 2021.; Hitchens, Keith. *Orthodoxy and Nationality: Andrei Șaguna and the Romanians of Transylvania (1846–1873)*. Cambridge, MA: Harvard UP, 1977.

giuitorul (Dieta) dar nu în cazul practicilor și cutumelor religioase uzuale. Tolerarea unor confesiuni desigur însemna o inferioritate și vulnerabilitate socio-politică pentru cei vizați de restricții politice, însă realitatea însemna acceptarea tacită a acestor confesiuni prin legi separate și în consonanță cu interese îndeosebi economice bine definite. Dacă în Europa la acea dată existența unor comunități îndeosebi anabaptiste, sabatariene sau evreiești era periclitată radical, Transilvania dă dovadă prin acceptarea acestor confesiuni la un moment dat de toleranță religioasă, însuși prin termenul depreciativ de "religie tolerată".¹⁸ Aplecarea spre misionare a acestor categorii sociale, etnice și religioase neintegrate pe deplin constituțional (înlesniri economice, cărți în limba română etc.) ținea de voința de educare în vederea surclasării condiției lor sociale și protecție juridică în speranța depășirii crizei provocate de prigonirea acestora în alte părți ale continentului.

Alteritatea și mobilitatea confesională însă nu putea să nu producă diferențe, conflicte și asperități între comunități. Aceste schimbări erau argumentate printr-un alt drept conferit de Reformă încă prin abordarea lui Luther, mai apoi prin atitudinea principelui Ștefan Bocskai, și anume dreptul de împotrivire¹⁹. Dacă în primă fază aceste "scurt circuite" ale dialogului religios apar la nivelul gândirii teologice și vieții religioase, adevăratele probleme în conviețuirea confesională au apărut în momentul în care un imobil (biserica, casă parohială) a devenit subiectul unor tranzacții comunitare influențate de vechea sau mai noua afiliere spirituală (influențată și de opțiunea patronilor locali). În schimbările religioase survenite, fiind în situația de a părăsii biserica folosită, comunitatea lezată (adeseori ambele comunități) aclamau aplicarea legislației religioase despre toleranță,

18 Ioan-Gheorghe Rotaru. "The Transylvanian Diet: A Precedent to Human Rights and Religious Freedom - 400 Years Prior to the Universal Declaration of Human Rights", In *Shaping a World of Freedoms: 75 Years of Legacy and Impact of the Universal Declaration of Human Rights*, Nelu Burcea and Liberato C. Bautista (eds.), New York, United Nations Plaza, UNEQUAL World Research Center, 2023, pp. 205-221.

19 *Approbatæ Constitutiones regni Transylvaniae et partium Hungariae eidem annexarum*. Claudiopoli: Abrahamus, 1653. Ediție digitală (BSB/Google Books). [online]. [Accesat 20 oct. 2025].; Péter, László, „Lus Resistendi in Hungary”. În: *Hungary's Long Nineteenth Century: Constitutional and Democratic Traditions...* Leiden–Boston: Brill, 2012.; Biró, Zsófia, „Foundations of the Uncodified Historical Constitution of Hungary”. *Studia Iuridica* 80 (2019): pp. 39–57.; Roșu, Felicia, „Free from Obedience: Constitutional Expressions of the Right of Resistance in Early Modern Transylvania and Poland-Lithuania”. *Lituanistika* (2017).; „The language of liberty in early modern Hungarian political debate”. În: Skinner, Q.; Van Gelderen, M. (eds.), *Freedom and the Construction of Europe*. Cambridge: CUP, 2013, cap. 15

revendicând drepturi deopotrivă spirituale și patrimoniale. Acest aspect a dus la apariția unor cutume locale și soluții, pe care le considerăm izvorâte dintr-o practică juridică conexă ideii de libertate religioasă. Aceste concepte însă au o evoluție paralelă cu procesul de confesionalizare a religiilor recepte, asigurând schimbări, rearanjări și soluții care astăzi par extrem de moderne și viabile în oricare din situațiile asemănătoare. Implementarea acestor soluții în cazurile extreme ale unui conflict țineau de principie, al cărui jurământ prevedea expres că va păstra ordinea constituțională a Transilvaniei și toate libertățile religioase statuate, fără a fi părțitor cu una sau cealaltă comunitate²⁰.

S-a născut constituția transilvăneană care a încadrat juridic și libertatea religioasă, *Approbatæ Constitutiones* din 1653²¹. În aceasta s-au interzis strict toate inovațiile religioase, dar s-a recunoscut și libertatea credinței. Această elaborare legislativă, care poate fi considerată prima „lege a cultelor” din spațiul carpatic, tratează în prima sa parte, sub titlul „Despre chestiunile privitoare la religii”, problemele religioase, rezumând sistemul constituțional al celor patru confesiuni din Transilvania, libertatea și egalitatea lor juridică. Construcția de biserici și practicarea publică a cultului erau permise doar în locurile aprobate de principat. Conform principiului *pars maior*, comisii de afaceri religioase decideau asupra folosirii bisericilor²².

Așa se face că după momente extrem de tulburi al domniei lui Sigismund Báthory (1581-1602)²³, intervenția lui Mihai Viteazul (1599-1600)²⁴ și fărădelegile lui Giorgio Basta (1598-1603)²⁵ comise în numele

20 Vezi MCRT, vol. II, p. 343. Principele, în calitate de garant al toleranței confesionale, este menționat în textul Constituției Transilvănene, *Approbatæ Constitutiones*, care, în partea a treia, Titlul I – *Despre uniuni*, Articolul 1, referindu-se la anul 1613, a consacrat acel jurământ depus în fața Dietei, având ca scop respectarea toleranței religioase: „Eu, T și T, jur pe Dumnezeu cel viu [...] că voi depune toate eforturile pentru ca în această țară să fie menținute cele patru confesiuni recunoscute și nu voi dori niciodată ca, prin asuprirea uneia, să-mi promovez propria religie [...] nu mă voi ridica împotriva credinței sau religiei nimănui, ci voi căuta să păstrez libertatea fiecăreia.”

21 Oborni Teréz, „Erdély fejedelmei”. Budapest–Cluj, 2023, Magyar Nemzeti Levéltár – Iskola Alapítvány, p. 260.

22 În virtutea ideii de *pars maior* confesiunea majoritară a unei localități este dată de opțiunea majorității locuitoare în acea (mai 1581., MCRT, III, p. 157)

23 Oborni, Teréz, „The Union of the Estates in the Principality of Transylvania: The Basis of the Constitution.” *Historical Studies on Central Europe* 4/1 (2024): pp. 95–115.

24 Giurescu, Constantin C. *Istoria Românilor. Vol. IV: Mihai Viteazul*. București: Editura Academiei, 1976. Campaniile 1599–1600, administrația din Alba Iulia, relația cu nobilimea și cu Basta.

25 Bálint, István, *Giorgio Basta és kora*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976.

Contrareformei societatea transilvăneană a ajuns la un impas nemaîntâlnit, dând dovadă de o vulnerabilitatea socio-economică și religioasă extremă²⁶. Pornind de la preceptele libertății religioase conflictele și războaiele religioase, îndeosebi cel de cincisprezece ani, au sensibilizat comunitățile în sensul găsirii unor soluții practice prin care comunitățile religioase însele să poată conviețui în armonie, fără ca un actor extern, de ex. armată, să poată influența aceasta.

Idea de *pars maior* (a părții mai mari) a unei comunități revine în forță în gândirea juridică a principatului sub domnia lui Gabriel Bethlen (1613-1629). Domnia sa a consacrat definitiv principiul *pars maior* (adică al „comunității majoritare”), existent anterior în dreptul cutumiar și folosit pentru soluționarea disputelor religioase interne: „acolo unde partea este mai numeroasă, aceea să dețină biserica.”²⁷ Componenta confesională a Consiliului princiar confirma, de asemenea, acest principiu. Principele considera pacea dintre cele patru religii *recepte* drept „una dintre reflectările ordinii divine”. Întărirea practică a libertății religioase apare și în hotărârile Dietelor din anii 1620. Pacea religioasă transilvăneană (1557–1568) a atins, sub Gabriel Bethlen, forma sa deplină sub forma de garanție constituțională politică a diversității religioase, anticipând prin aceasta tentativele de toleranță din Europa Occidentală (Edictul de la Nantes, 1598)²⁸.

Dacă în perioada reformei religioase trecerea în bloc a unei comunități la o nouă confesiune, însemna preluarea patrimoniului bisericesc, mai târziu nici efortul de secularizare (naționalizare) a acestor bunuri patrimoniale la origine romano - catolice în 1566 nu a reușit să soluționeze diferența de opinii privind apartenența proprietății. Pe de-o parte conviețuirea catolică-protestantă, pe de altă parte conviețuirea reformată-unitariană, atrage cu sine diverse complicații și conflicte. Implicarea autorităților imperiale Habsburgice care facilitau (re)ocuparea cu forță armată a unor așezăminte de cult protestante din Ungaria Superioară (astăzi Slovacia), arăta cât se poate de clar, că nu forța armată este aceea care este îndreptățită să rezolve diferendele confesionale, cii comunitatea în sine.

26 Köpeczi, Béla (coord.), *History of Transylvania. Vol. I: From the Beginnings to 1606*. Budapesta: Akadémiai Kiadó, 1994. Vezi *Capitolele 1580–1606 privind crizele politice urmate de abdicările lui Báthory, campaniile lui Mihai, ocupația habsburgică*.

27 Oborni (2023), 204.

28 R. Várkonyi Ágnes, *Bethlen Gábor jelenléte Európában*. In: Kármán Gábor – Teszelszky Kees (szerk.): *Bethlen Gábor és Európa*. MTA BTK, Budapest, 2013, pp. 260-266.

Ideea de *pars maior* însemna identificarea prin metode plebiscitare și administrative a numărului de enoriași aflați la un moment dat într-o comunitate religioasă și prin care se putea invoca dreptul majorității de a folosi exclusiv un bun patrimonial ecleziastic: în genere biserică. În identificarea justă a părții majoritare, garantul unui demers echilibrat și corect era principele și comisiile sufragane plebiscitului, prin analiza cărora o comunitate putea rămâne sau nu în proprietatea unei clădiri de cult. Desigur greutatea inerentă a acestui demers era volatilitatea comunităților aflate sub presiunea unui plebiscit și metodele prin care comunitatea însăși încerca maximalizarea numărului de enoriași în vederea păstrării întâietății sale juridice și demografice. Acest drept a fost îndeaproape aplicat de principi ca Gabriel Bethlen, Gheorghe Rákóczy I. în cazul orașului Odorhei sau Șimleu, unde disputa asupra proprietăților bisericesti, sau în cazul orașului Odorhei asupra bisericii Sf. Nicolae (romano-catolică) a fost aprig disputată de orașeni²⁹.

Disputa prelungită asupra apartenenței bisericii Sf. Nicolae din Odorhei a fost soluționată de principele Gabriel Bethlen în anul 1615, care, prin decretul său, a stabilit că comunitatea majoritară (*pars maior*) trebuie să construiască o biserică pentru minoritate (*pars minor*). Regulamentul de aplicare a ideii de *pars maior* („partea mai mare”) a fost astfel formulat: „Acolo unde partea este mai numeroasă, aceea să dețină biserica... însă până atunci să nu o ocupe, ci mai întâi ambele confesiuni, în mod egal și cu cheltuieli comune, să construiască lăcașuri de cult (*auditoria*) pentru sine...”³⁰ Anul 1615 poate fi considerat deci un moment de cotitură în politica ecleziastică a Transilvaniei. Dieta care s-a întrunit la Cluj în luna septembrie a renunțat la principiul supremației exclusive a confesiunii majoritare (*pars maior*) în guvernarea bisericească și a hotărât că pentru minoritatea confesională poate fi construit un loc separat de cult. Prin această nouă reglementare s-a transformat tradiția anterioară și s-a introdus o formă mai echitabilă, adaptată la realitățile religioase locale, în special la situația localităților mixte confesional. La elaborarea dispoziției au avut un rol activ stările Dietei, în special membrii de confesiune catolică³¹. Astfel a luat naștere principiul

29 . Vezi cererile adresate lui Gabriel Bethlen în septembrie 1615, *MCRT*, VII, p. 286.

30 Idem.

31 Sípós Gábor, „Katolikus-református vita a Szilágyságban a 17. század elején”, In: *Báthory Gábor és kora*, ed. Papp Klára, Jeney-Tóth Annamária és Ulrich Attila, Debrecen: Debreceni Egyetem Történelmi Intézet; Erdély-történeti Alapítvány, 2009, pp. 312.- 313.

pars minor („partea mai mică”), adică principiul politico-religios al protecției minorităților confesionale, a cărui aplicare matură s-a realizat în epoca lui Gabriel Bethlen și a succesorilor săi. *Pars minor* (partea mai mică) foarte modern spus, „minoritatea” izvorâtă dintr-un asemenea act administrativ, nu putea fi fără protecție. Ca urmare partea mai mare a comunității a fost obligată ca prin colecte, donații, muncă *pro bono* depusă în favoarea părții vătămate, prin bunăvoința administrației publice (privind atribuirea materialelor de construcție, locului unei biserici, scutiților fiscale) era obligată să contribuie în contrapartida folosirii lăcașului său de cult (drept dat de *pars maior*) la construirea în ritm alert a unei noi biserici pentru partea mai mică a comunității rămase fără proprietate (*pars minor*). Iată deci un exemplu al protejării minorităților încă din secolul al 17.-lea.

Cazul bisericii catolice din Odorheiu Secuiesc ilustrează perfect modul de funcționare și limitele conceptului transilvănean de toleranță religioasă. În 1630, s-a făcut și constatarea proporției *pars maior*, din care a rezultat că, deși la limită, comunitatea catolică era cea majoritară. Pentru stabilirea acestui fapt, principesa Ecaterina de Brandenburg a desemnat o comisie formată din cinci membri, dorind să pună capăt conflictului privind folosirea bisericii. Înțelegerea definitivă cu catolicii a avut loc în 1633. Soluția convenită a fost construirea, prin contribuția comună a ambelor confesiuni, a unei biserici reformate în piața centrală din Odorheiu Secuiesc, care a fost finalizată în 1663, în timpul principilor Gheorghe Rákóczi și Mihai Apafi I. Acordul a fost completat de un document în opt puncte, ce stipula că, comunitățile religioase se vor respecta reciproc. Impasul decizional al comisiilor era legat de paritatea confesională asigurată în oraș pe de-o parte de eficiența misiunii iezuite, pe de altă parte a misiunii protestante. Soluția a reprezentat travaliul juridic a mai multor generații, până când sub scurta domnie a principesei Caterina de Brandenburg s-a constatat că totuși catolicii sunt în majoritate și ca urmare biserica va rămâne lor. Decizia însă a fost potrivnică statului, care se definea eminentemente ca un stat absolutist reformat. Sensibilitatea izvorâtă din acest caz școală a determinat definirea precisă a unui nou termen, cel de *pars minor*.

De altfel, în mai multe locuri s-au încheiat înțelegeri pașnice între confesiuni. Colaborarea dintre acestea este descrisă de István Lakatos, protopop catolic, în felul următor: „Construcția celei de-a doua biserici a fost grăbită de ereticii calvini. Ea a fost ridicată în mijlocul pieței, aproximativ la începutul secolului al XVII-lea, cu condiția ca biserica Sfântul Nicolae, pe care o ocupaseră pe nedrept și o stăpâniseră o vreme, să fie restituită catolicilor, adevă-

rații și primii proprietari; iar cea nouă, construită în comun de catolici și eretici, să rămână a ereticilor calvini – ceea ce s-a și împlinit. Din acel moment, biserica le aparține lor.”³². La Odorheiu Secuiesc, în timpul lui Gheorghe Rákóczi, catolicii, care reprezentau *pars maior* (majoritatea), au primit biserica Sfântul Nicolae, însă între 1630 și 1633 au fost obligați să îi ajute pe reformați la construirea unei noi biserici în piața centrală. În aceeași perioadă s-a format și obiceiul folosirii comune a bisericilor de către reformați și unitarieni la Cristuru Secuiesc și Filiaș (Harghita), practică specifică spiritului de coexistență religioasă din Transilvania³³.

În locul unei politici de asimilare, Odorheiu Secuiesc a ales calea cooperării, deși această înțelegere a fost precedată de conflicte destul de grave. Principiul *maior pars – minor pars* (comunitatea religioasă majoritară – comunitatea religioasă minoritară) reprezintă un mod tipic transilvănean de gestionare a conflictelor. Comunitatea majoritară folosea biserica (sau se stabilea un regim de folosire și mentenanță comună). *Maior pars*, adică confesiunea mai numeroasă, decidea asupra angajării preotului și a învățătorului.

Un element specific al conviețuirii locale era utilizarea comună a bisericii, bunurilor, clopotului și a finanțării posturilor ecleziastice. La Belin, (Ținutul Trei Scaune, azi Covasna), reformații și unitarieni au rezolvat conviețuirea astfel încât: au avut zidul de incintă și bastioanele comune, au plătit impozitul pentru poduri împreună, au împărțit veniturile funciare, iar până în 1712 au avut biserică folosită în comun³⁴. Slujbele comunităților reformată și unitariană se oficiau alternativ, la ore diferite.

Datorită diversității confesionale a Reformei, în scaunul Odorhei (azi jud. Harghita), în Cristuru Secuiesc, protestanții unitarieni și reformați trăiau amestecați, folosind biserica „pe rând”, dar în bună pace. Întreținerea bisericii și a elementelor sale (zidul fortificat, mobilierul, podul) era o responsabilitate comună³⁵. Fiecare comunitate, fie ea unitariană sau refor-

32 Lakatos István, *Székelyudvarhely legrégibb leírása*, traducere Jablonszky Dénes, Erdélyi Ritkaságok 6, ed. Jancsó Elemér, Kolozsvár, Minerva, 1942, p. 11.

33 Nagy Géza, *A református egyház története 1608-1715*. Máriabesnyő–Gödöllő: Attraktor Kft.. (Historia Incognita 22.) I. 2008, p. 129.

34 „Református – unitárius együttélés a Székelyföldön a XVI-XVII. század fordulóján és ma”, In: Küllös Imola ed. *Vallási néprajz 8. Református Teológiai Doktorok Kollégiuma Egyházi Néprajzi Szekciója*, Debrecen, 1996, pp. 217-234.

35 Vass Erika, *Felekezeti együttélés hat székelyföldi unitárius gyülekezet példáján keresztül*. In: Peti Lehel – Tanczos Vilmos (ed.): *Mágia, ima, misztika. Tanulmányok a népi vallásosságról*, Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság – Erdélyi Múzeum-Egyesület,

mată, își alegea propriul preot. În jurul Cristurului Secuiesc era prezentă și mișcarea sabatariană la Bezidu Nou. Satele cu populație mixtă din punct de vedere religios – Belin, Filiaș, Cristuru Secuiesc – au devenit exemple de conviețuire comunitară: foloseau bisericile alternativ, împărțeau obligațiile de mentenanță, folosirea clopotelor, veniturile din terenurile arendate și plăteau impozitele pentru poduri proporțional³⁶.

La Filiaș (Harghita), tradiția folosirii în comun a bisericii de către comunitățile reformate și unitariene s-a păstrat până astăzi. După cum consemnează tradiția orală: „Aceasta s-a păstrat din bătrâni: contesa Klára Nemes a donat locul pentru biserică și pentru cele două case parohiale, care îi aparțineau, și și-a rezervat dreptul ca ea să primească întotdeauna eu prima Sfânta Cuminecătură. Deci, partea reformată trebuia să fie mereu prima. Dar, întrucât în ziua de Paști a întârziat, a primit Sfânta Cuminecătură a doua zi, iar de atunci noi, reformații, o primim întotdeauna în a doua zi. De Crăciun și Rusalii, prima liturghie aparține reformaților, iar de Paști – a doua liturghie.”³⁷

La Cristuru Secuiesc și Secuieni (Harghita), după 1631, bisericile vechi au trecut în proprietatea unitarienilor (*maior pars*)³⁸. Între 1630 și 1642, ca drept al *pars minor*, s-a construit noua biserică reformată din Cristur. Ca urmare, în 1642 s-a încheiat un acord între cele două confesiuni, care a inclus și împărțirea clopotelor. Articolul 44 al Dietei a stabilit că, în satele din Ținutul Trei Scaune (azi Covasna), cele două confesiuni (reformată și unitariană) pot avea fiecare propriul preot. Nu se mai menționa statutul anterior (din 1581), conform căruia preotul trebuia ales după con-

2019, pp. 525–545. Cf. Vass Erika, „A fiatfalvi unitárius gyülekezet és a közösen használt templom rövid története 1945-ig”, In: Szombatfalvi József–Vass Erika: *Fél évezred tövében. A Fiatfalvi Unitárius Egyházközség története*. Fiatfalva: Fiatfalvi Unitárius Egyházközség, pp. 9–41.; Lőrinczi Lajos, A fiatfalvi felekezeti együttélés. *Keresztény Magvető CXXIX.*, 1997, pp. 48–52.

36 Benkő József, *Filius Posthumus*, Cluj, 2004, p. 142. Cf. Kolumbán Vilmos József, „Az egy testben levő tagok az egész test fönntartására irányulnak. Kiegészítés a bölöni reformátusok és unitáriusok együttélésének kérdéséhez”, *Studia Doctorum Theologiae Protestantis* 3 (2012), pp. 309–325.

37 Vass Erika, *Felekezeti együttélés hat székellyöldi unitárius gyülekezet példáján keresztül*. In: Peti Lehel – Tánzos Vilmos (ed.), *Mágia, ima, misztika. Tanulmányok a népi vallásosságról*, Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság – Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2019, p. 532.

38 Juhász István, *A székellyöldi református Egyházmegyéek*. Kolozsvár, 1947, p. 39.

fesiunea majoritară a satului, chiar dacă ambele confesiuni foloseau aceeași biserică.

După 1630, această prevedere nu mai era necesară – trebuia doar stabilit care comunitate era mai numeroasă. Confesiunea majoritară și preotul acesteia primeau biserica existentă-veche, iar în schimb, comunitatea mai mare era obligată să sprijine confesiunea minoritară „în mod egal și cu cheltuieli comune” la construirea noii biserici. Această formulă completa vechiul principiu *pars maior* (confesiunea mai numeroasă decide), cu drepturile *pars minor* (confesiunea minoritară are dreptul la despăgubire justă)³⁹.

Principele trebuia să fie apărătorul și garantul drepturilor minorității lezate (*pars minor*), chiar și atunci când el provenea din rândurile confesiunii celei mai numeroase (de ex. reformați sau unitarieni – *pars maior*). Dreptul la rezistență a fost integrat în mecanismele de apărare ale minorităților vulnerabile (*pars minor*) — anabapțiști, sabatarieni, unitarieni, catolici. Acest rol al principelui a devenit deosebit de evident în dialogul dintre reformați și unitarieni, sau catolici și reformați.

Aplicarea dreptului de *pars maior* a suferit însă modificări și deformări de-a lungul timpului. Termen preluat și de administrația Habsburgică, odată cu construirea cetății Vauban din Alba Iulia (1714-1738, căpitanul cetății Degler éi comandantul acesteia generalul Stephan Steinville la 15 februarie 1715, după strămutarea locuitorilor civili în vecinătatea albiei Mureșului (Orașul de Jos, azi Centrul) și fortificarea perimetrului catedralei atunci încă în folosința reformaților, au atenționat studenții și membrii bisericii reformate, încă rămași în Cetate, ca să o părăsească, din moment ce militarii romano-catolici reprezintă deja un *pars maior* al Cetății⁴⁰. Astfel a avut loc preluarea fortuită a bisericii în 1718, care a revenit la statutul ei de dinainte de Reformă.

Plebiscitul confesional era aplicat doar în cazul unor tensiuni confesionale. Sunt numeroase cazuri în care comunitățile însele au găsit soluții practice pentru conviețuirea în comunități confesionale distincte, dar cu folosirea bunurilor patrimoniale în comun⁴¹. Astfel apar situații nemaiîn-

39 Molnár Dávid, „Református–unitárius templomviták (1615–1648)”, In: *Keresztény Magvető* 120. an. (2014.) nr. 1., pp. 3-21.

40 Elekes Károly: „A károlyvári egyházmegye és ezen egyházmegyébeni egyházak történelme”, Erdélyi Református Anyaszentegyház Névkönyve, an VII., 1864, pp. 48-52.

41 Marschik, Klemens, “The Unwanted yet Unavoidable Implementation of Religious Toleration in Early Modern Transylvania,” *Central European Yearbook* (2021), pp. 1–22;

tâlnite în Europa, mai ales în regiunea Odorhei- Cristur, unde bisericile și anexele sunt folosite în mod biritual. Astfel localități ca : Secuieni, Cristur, Filia (jud. Harghita) și unele din Covasna au avut comunități reformatate și unitariene de mărime asemănătoare, care foloseau bisericile în comun. În cazul localităților din Trei Scaune intervenția episcopului reformat și vizițiile lui canonice, au obligat comunitățile să se despartă, în celelalte comunități a persistat biritualismul. În cazul acestora slujbele se țineau la ore diferite, biserica avea două amvonuri, clopotele, mobilierul, casa parohială însemna un bun comun. Ca urmare toate cheltuielile izvorâte din mentenanța bisericii, a zidurilor de împrejmuire, a plăților datorat ca taxe pentru pod erau împărțite în mod egal, iar fiecare comunitate își plătea propriul său preot. Liturghiile se țineau alternativ de la an la an, pentru a nu aclama nimeni întâietatea. Astfel de caz mai există astăzi la Filia, celelalte biserici pierzându-și calitatea birituală, odată cu construcția unor noi lăcașe de cult. Folosirea unei biserici de către catolici și reformați în comun este semnalată în apropierea orașului Covasna la Turea (Caratna). Aici biserica reformată este folosită și de romano-catolici, care la liturghiile lor folosesc imagini de sfinți. Aceste icoane sunt redepozitate după fiecare slujbă catolică. Pe de altă parte comunitatea reformată a participat la procesiunea romano-catolicilor, ceea ce este un gest nemaîntâlnit în istoria confesională transilvăneană. Apor Péter însuși a scris că până în anul 1660 locuitorii din Turea și cei din Caratna organizau procesiuni comune, iar cei dintâi mergeau, în mod cât se poate de firesc, în ziua sărbătorii la Caratna și intrau în biserica acestora pentru a sărbători împreună. (...). Se pare că reformații din Karatna au intrat în posesia bisericii înainte de 1660, însă sărbătoarea Teoforiei (*Theophoria*) a continuat să fie celebrată acolo⁴². În acest caz putem deci concluziona, că folosirea dimpreună a unor lăcașe de cult însemna o soluție practică și eficientă în vederea stingerii conflictelor confesionale legate de

Juhász, Tamás, "Parallel Coexistence of Churches. The Church in Transylvania: Its Unity and Disunity — A Contextualized Example," în: Eduardus van der Borcht (ed.), *The Unity of the Church. A Theological State of the Art and Beyond* (Studies in Reformed Theology 18), Brill, 2010, pp. 43–50.; Mihai Floroia, "Confessional Pluralism in Habsburg Transylvania," *Procedia – Social and Behavioral Sciences* 149 (2014), pp. 258–264.

42 Altorjai br. Apor Péter munkái [„Operele baronului Apor din Altorja”] (seria *Magyar történelmi emlékek. Írók*, vol. 11; ed. Kazinczy). Include *Metamorphosis Transylvaniae, Lusur mundi, Synopsis mutationum* etc. Vezi pasajul cu procesiunea și interdicția „Ide nem hozzátok többé Imecs Juditot!”, din volum. Cf. Coroi Artur: *Karatna*. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 2014. pp. 1-292.

proprietatea patrimoniului și totodată au reprezentat unitatea unor comunități rurale. Pericolul implicit însă a unor astfel de comunități a fost reprezentat de sincretismul religios, care părea de neocolit din cauza folosirii în comun a unor spații liturgice ceea ce ducea și la obiceiuri adoptate nespecifice în cultul respectiv. Folosirea birituală a bisericilor a însemnat și pericol însă, în momentul când Francisc Rákóczy I. dorind a depista sabbatarieni aflați în conviețuire cu unitarienii, a făcut presiuni extreme pentru eliminarea oricăror urme de "!erezii" mai ales după 1638.⁴³ Trăirea dimpreună a două comunități religioase și etnice este întâlnită și în Hunedoara. Mai ales în zona Hațeg și Zărand la sfârșitul secolului al 18.-lea, începutul secolului al 19-lea avem urme clar de biritualism. Pe deoparte avem comunități românești reformate, care în împrejurările Contrareformei s-au dedublat cu reorganizarea unor comunități greco-orientale, mai apoi greco-catolice. Folosirea în mod contractual și proporțional al patrimoniului era concurență de folosirea paralelă a spațiilor liturgice. Icoanele fiind întoarse, picturile acoperite când avea liturghia partea greco-orientală, iar în cazul slujbelor reformate biserica redevenea la simplitatea apostolică. Avem cunoștință de astfel de exemple în: Densuș, Sântămărie Orlea, Râu de Mori, Zeicani ori Brad. Imperfecțiunea modelului consta deci în suspiciuni asupra calității dogmatice a comunităților din comunitățile birituale⁴⁴.

43 Ioan-Gheorghe Rotaru, *Sabbatarienii în contextul vieții transilvane (sec. XVI-XX)*, vol. I, Cluj-Napoca, Editura Risporint, 2014, pp.583-592.

44 Sorin Bulboacă, „Comunități reformate (calvine) și structuri eclesiastice în Banat, Zarand și Țara Hațegului în veacul al XVII-lea”, *Jurnal teologic*, 17/1 (2018), pp. 67–92. – Studiu-cheie care documentează folosirea comună a lăcașurilor și cimitirelor în Hațeg, Densuș, Sântămăria-Orlea, Rapoltu Mare, cu mențiunea explicită că icoanele erau întoarse la slujbele reformate. Descrie practicile diferitelor confesiuni (și ca punte spre sec. XVIII.); Sipos, Gábor, „Calvinismul la românii din Țara Hațegului la începutul secolului al XVIII-lea”, în M. Diaconescu (coord.), *Nobilimea românească din Transilvania / Az erdélyi román nemesség*, Satu Mare, 1997, pp. 207–215. – Focus pe români reformați din Hațeg, la începutul sec. XVIII; util pentru genealogia comunităților care devin apoi birituale ori coexistă cu parohii greco-orientale/greco-catolice.; Adrian Andrei Rusu, „Biserica Sf. Nicolae și curtea nobiliară a Arceștilor de la Densuș (jud. Hunedoara)”, *Arheologia Medievală* 7 (2008), pp. 121–224. – Studiu amplu, cu istorie structurală/functionare; tratează etapele confesionale (inclusiv perioada calvină și consecințele asupra picturii – văruii/inscripții); Adrian Andrei Rusu, *Ctitori și biserici din Țara Hațegului până la 1700*, Satu-Mare, 1997, pp. 147, 148, 154, 192, 194, 197, 331 (pagini utile – Densuș, Sântămăria-Orlea, mențiune Zeicani p. 331.); Petruța Luchian, „The Church in Densuș. Between the Sacred and the Profane”, *Anastasis* XI/1 (2024), pp. 233.

Al treilea model al protejării libertății de conștiință și a toleranței confesionale a fost numirea unor inspectori-revizori ai păcii confesionale, îndrituiți în a verifica, corecta și impune pacea confesională stipulată în diferite acte și pacificații, în vederea asigurării ordinii sociale și religioase⁴⁵. Această funcție asimilabilă medierii religioase fost inițiată de principele Gabriel Bethlen, după Pacea de la Nikolsburg/Mikulov (31 decembrie 1621), care a încheiat războiul cu Habsburgii și a confirmat respectarea libertăților religioase (în spiritul Vienei 1606) a căutat externalizarea Central-europeană a ideii de libertate religioasă, însă eficacitatea unor astfel de inițiative a fost una extrem de limitată. Acolo a fost proclamată pacea religioasă și egalitatea juridică a celor trei confesiuni – reformată, evanghelică și catolică⁴⁶. Scopul lui Gabriel Bethlen reiese clar că legislația stărilor din 1619–1620. Principele a urmărit reglementarea juridică a conflictelor religioase, prin constituirea unui grup pluriconfesional de evaluare și control al libertăților religioase bazat pe principiul parității confesionale, și nu edificarea unei hegemonii exclusiviste protestante. Literatura de specialitate mai recentă situează aceste măsuri de politică religioasă — asociate cu numele lui Bethlen (adoptate în perioada alegerii sale ca rege al Ungariei) — în contextul mai larg al epocii privind instaurarea „liniștii, siguranței și stabilității economice” din țară⁴⁷. Chiar dacă înalții prelați catolici au lipsit de la lucrările dietei, prin inițiativa de politică religioasă Gabriel Bethlen a urmărit să extindă pacea religioasă transilvăneană și în părțile de nord ale Ungariei Superioare, în opoziție cu politica agresivă a Contrareforme care dominase anterior regiunea. Astfel, Bethlen a început instituționalizarea

45 Kármán, Gábor, „A harminc éves háború Magyarországon mint vallásháború.” In: *A vallás szerepe a kora újkori és újkori fegyveres konfliktusokban* (vol. studii), 2020, pp. 303–305. Autorul descrie în detaliu înființarea instituției „defensorilor” la Dieta de la Pozsony (Pressburg/Bratislava) din anii 1619–1620. În vederea menținerii păcii religioase, Dieta a creat o nouă instituție — cea a defensorilor... fiecare dintre cele patru districte ale țării urma să aibă câte un reprezentant din partea celor trei confesiuni (luterană, calvină și catolică). Ulterior, Dieta de la Banská Bystrica (Besztercebánya), în vara anului 1620, a extins instituția defensorilor, stabilind ca fiecare district și fiecare confesiune să fie reprezentată de câte cinci persoane.

46 Géza Pálffy, *Crisis in the Habsburg Monarchy and Hungary, 1619–1622*. *Hungarian Historical Review*, 2013, pp. 736–743. Cf. Buzogány Dezső: „Bethlen Gábor és a vallási türelem.” In: *Studia Theologica Transsylvaniae*, 2015/2, pp. 240–242.

47 Várkonyi, Ágnes R., „Gábor Bethlen and His European Presence”, *Hungarian Historical Review* 2/4 (2013): pp. 695–732 — în special pp. 695–697

pluralismului religios, oferind un cadru juridic pentru principiul păcii și al conviețuirii între cele trei confesiuni principale din regiune. Din punct de vedere juridic, introducerea sistemului de „*defensores*” a asigurat ca reprezentanții celor trei confesiuni recunoscute să vegheze asupra respectării libertății religioase. Aceasta a fost primul model din Regatul Ungariei care a garantat echilibrul juridic dintre protestanți și catolici, anticipând pluralismul religios modern (un exemplu ulterior fiind *Edictul de Toleranță* din 1781)⁴⁸. Ulterior, Dieta de la Banská Bystrica (Besztercebánya, astăzi Slovacia) din 1620 a oficializat protecția specială a reformaților și luteranilor, oferind un model alternativ la tendințele habsburgice exclusiviste. În continuare, Dieta de la Sopron (1622) a consacrat prin lege libertatea religioasă, reprezentând un nou compromis între Habsburgi și stările nobiliare maghiare. Prin aceasta s-a legiferat libertatea de credință pentru protestanți, urmare a căreia echilibrul confesional catolico–protestant din zonă a fost restabilit. Această decizie a ridicat pluralismul religios la rang constituțional și a asigurat protestanților posibilitatea de a-și păstra instituțiile funcționale încă pentru câteva decenii⁴⁹.

Totuși prin înființarea unor instituții sau posturi însărcinate cu medierea și concilierea religioasă, și punerea în practică a unor înțelegeri religioase dintre fracțiunile politice și religioase beligerante, reprezintă un progres semnificativ pentru ideea de mentenanță a păcii în regiuni purtătoare de conflict prin asigurarea păcii confesionale. Desigur funcționalitatea acestui model depindea de succesul inițiativei transilvănene de a transpune modelul transilvănean în medii ostile situațiilor pluri-confesionale. Cu toate acestea înțelegerile dintre catolici, reformați și luterani de la Banská Bystrica sau Sopron sunt un ecou mai îndepărtat al libertăților religioase transilvănene, ale căror stabilitate depindea de ordinatorul politic regional.

Însumând evoluția ideii de toleranță religioasă, a modelelor legate de conceptele *pars maior*, *pars minor*, de coabitare religioasă și nu în ultimul rând supravegherea prin inspectori ai libertăților religioase, putem

48 Angyal Dávid, *Bethlen Gábor életrajza*. Budapest: Franklin-Társulat, 1911, pp. 40-41.; Zsilinszky, Mihály, *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve*. vol. II. A bécsi békétől a linczi békéig (1608–1647). Budapest: Hornyánszky, 1891, pp. 198–204.

49 Géza Pálffy, "Crisis in the Habsburg Monarchy and Hungary, 1619–1622: The Hungarian Estates and Gábor Bethlen". In: *Hungarian Historical Review* 2 (2013), no. 4, p. 745.

afirma că secolul al 17.-lea în Transilvania a găsit modele imperfecte, dar funcționale în vederea asigurării trăirii libertății de conștiință, ceea ce desigur asigura pacea religioasă în regiune. Acest proces îndelung se baza pe experiențe sociale, religioase, teologice și naționale cu scopul asigurării unui status quo al păcii confesionale în cadrul căreia libertatea confesională să poată fi efectiv o realitate. Într-o epocă a războaielor sângeroase religioase și a Contrareformei, oare nu putem considera aceste realizări ca fiind premergente ideii postmoderne de libertate religioasă și pace durabilă? Aceste experiențe prin imperfecțiunea lor au constituit o școală veritabilă în educarea atâtor generații transilvănene, care prin experiențele legislative, devenite cutume populare au reușit a depăși multe dintre crizele, războaiele și conflictele religioase, care în alte părți ale lumii se manifestau mult mai violent. În concepția calvină această libertate este una limitată subsumată voinței lui Dumnezeu, a cărei poruncă de peste secole este: "să-l iubești pe aproapele tău ca pe tine însuși". Fiind aleși în îndeplinirea acestui deziderat deopotrivă cristologic și umanist, libertatea de conștiință religioasă a Transilvaniei a realizat un fundament solid pentru drepturile comunităților religioase prin cele două constituții ale sale: *Aprobatele și Compilateae* care au stat la baza unei educații solide prin colegii și au condus spre pace confesională durabilă⁵⁰.

Bibliografie selectivă:

- ✦ ANGYAL, Dávid, *Bethlen Gábor életrajza*, Budapest: Franklin-Társulat, 1911.
- ✦ APPLEBY, R. Scott, *The Ambivalence of the Sacred: Religion, Violence, and Reconciliation*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield / Bloomsbury Academic, 2000.
- ✦ ASAD, Talal, *Formations of the Secular: Christianity, Islam, Modernity*, Stanford, CA: Stanford University Press, 2003.
- ✦ BÁLINT, István, *Giorgio Basta és kora*. Budapesta: Akadémiai Kiadó, 1976.
- ✦ BÍRÓ, Venczel, *Az erdélyi fejedelmi hatalom fejlődése*, Kolozsvár, 1917.

50 *Approbateae Constitutiones regni Transylvaniae et partium Hungariae eidem annexarum*. Claudiopoli, 1653 (ed. 1696). și *Compilateae Constitutiones Regni Transylvaniae et Partium Hungariae eidem annexarum*. Claudiopoli [Cluj]: Typis Academicis, 1653.

- ✦ BIRÓ, Zsófia, „Foundations of the Uncodified Historical Constitution of Hungary”, *Studia Iuridica* 80 (2019).
- ✦ BULBOACĂ, Sorin, „Comunități reformate (calvine) și structuri eclesias-tice în Banat, Zarand și Țara Hațegului în veacul al XVII-lea”, *Jurnal teo-logic*, 17/1 (2018).
- ✦ BUZOGÁNY, Dezső, „Bethlen Gábor és a vallási türelem,” In: *Studia Theologica Transsylvaniaensia*, 2015/2.
- ✦ COROI, Artur, *Karatna*. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 2014.
- ✦ CROXTON, Derek, *Westphalia: The Last Christian Peace, 1643–1648*, London–New York: Palgrave Macmillan, 2013.
- ✦ ELEKES, Károly, „A károlyvári egyházmegye és ezen egyházmegyébeni egyházak történelme”, Erdélyi Református Anyaszentegyház Névkönyve, VII. évf., 1864
- ✦ GIURESCU, Constantin C., *Istoria Românilor. Vol. IV: Mihai Viteazul*, București: Editura Academiei, 1976.
- ✦ GRIM, Brian J., and Roger Finke, *The Price of Freedom Denied: Religious Persecution and Conflict in the Twenty-First Century*, Cambridge: Cambrid-ge University Press, 2010.
- ✦ GUDOR, Kund Botond, „A vallási türelmességtől a gazdasági érdekig: Bethlen Gábor erdélyi fejedelem és az alvinci anabaptisták (hutterita habánok)”, In: Bacsó, Benjámín; Bereczki, Lajos; László, Gábor (szerk.), „A célunk ugyanaz!”: *Tanulmányok és előadások az anabaptisták történetéről és emlékezetéről*, Budapest, Magyarország : Magyarországi Baptista Egyház (2023).
- ✦ GUDOR, Kund Botond, „A vallási türelmességtől a gazdasági érdekig”, *Theológiai Szemle*, 3/2023, Budapest.
- ✦ HABERMAS, Jürgen, „Religion in the Public Sphere,” *European Journal of Philosophy* 14, nr. 1 (2006).
- ✦ HITCHINS, Keith, *Orthodoxy and Nationality: Andrei Șaguna and the Romanians of Transylvania (1846–1873)*, Cambridge, MA: Harvard UP, 1977.
- ✦ JUHÁSZ, István, *A székelyföldi református Egyházmegyék*, Kolozsvár, 1947.
- ✦ JUHÁSZ, Tamás, “Parallel Coexistence of Churches. The Church in Transylvania: Its Unity and Disunity — A Contextualized Example,” In:

- Eduardus van der Borgh (ed.), *The Unity of the Church. A Theological State of the Art and Beyond* (Studies in Reformed Theology 18), Brill, 2010.
- ✦ KAPLAN, Benjamin J., *Divided by Faith: Religious Conflict and the Practice of Toleration in Early Modern Europe*, Cambridge, MA: Belknap Press/Harvard University Press, 2007.
 - ✦ KÁRMÁN, Gábor, „A harmincéves háború Magyarországon mint vallásháború,” In: *A vallás szerepe a kora újkori és újkori fegyveres konfliktusokban* (tanulmánykötet), 2020.
 - ✦ KOLUMBÁN, Vilmos József, „Az egy testben levő tagok az egész test fönntartására irányulnak. Kiegészítés a bölöni reformátusok és unitáriusok együttélésének kérdéséhez”, *Studia Doctorum Theologiae Protestantis* 3 (2012).
 - ✦ KÖPECZI, Béla (coord.), *History of Transylvania. Vol. I: From the Beginnings to 1606*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1994.
 - ✦ KÜLLÖS, Imola eds. Vallási néprajz 8. Református Teológiai Doktorok Kollégiuma Egyházi Néprajzi Szekciója, Debrecen, 1996.
 - ✦ LAKATOS, István, *Székegyudvarhely leírása*, traducere Jablowszky Dénes, Erdélyi Ritkaságok 6, szerk. Jancsó Elemér, Kolozsvár, Minerva, 1942.
 - ✦ LUCHIAN, Petruța, „The Church in Densuș. Between the Sacred and the Profane”, *Anastasis* XI/1 (2024).
 - ✦ MÁLYUSZ, Elemér, *Magyarország története a felvolágosodás korában*, Osiris, 2002.
 - ✦ MARSCHIK, Katharina. „The Unwanted yet Unavoidable Implementation of Religious Toleration in Early Modern Transylvania,” *Central European Yearbook* 2021.
 - ✦ MCRT, = Szilágyi Sándor (szerk.). *Erdélyi országgyűlési emlékek. Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae* (Monumenta Hungariae Historica, Scriptores). I–XII., Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia, 1875–1898.
 - ✦ MOLNÁR, Dávid, „Református–unitárius templomviták (1615–1648)”, In: *Keresztény Magvető* 120. évf. (2014.)
 - ✦ MOLNÁR, Lehel, „Note asupra formării unitarianismului în Transilvania și a problemei toleranței religioase”, In: *Geneza și semnificațiile ideii de toleranță religioasă în Principatul Transilvaniei (secolele 16.-18.)*, Annales Universitatis Apulensis, Series Historica, szerk. Daniel Dumitran-Gudor Botond, Gyulafehérvár 2010.

- ✦ NAGY, Géza, *A református egyház története 1608-1715. I–II.*, Mária-besnyő–Gödöllő: Attraktor Kft., 2008. (Historia Incognita 22.).
- ✦ NUSSBAUM, Martha C., *Liberty of Conscience: In Defense of America's Tradition of Religious Equality*, New York: Basic Books, 2008.
- ✦ OBORNI, Teréz, „Erdély fejedelmei”, Budapesta–Cluj, 2023, Magyar Nemzeti Levéltár – Iskola Alapítvány.
- ✦ OBORNI, Teréz, „The Union of the Estates in the Principality of Transylvania: The Basis of the Constitution,” *Historical Studies on Central Europe* 4/1 (2024).
- ✦ PÁLFFY, Géza, „Crisis in the Habsburg Monarchy and Hungary, 1619–1622: The Hungarian Estates and Gábor Bethlen”, In: *Hungarian Historical Review* 2 (2013).
- ✦ PÁLFFY, Géza, *Hungary between Two Empires, 1526–1711*, Bloomington: Indiana University Press, 2021.
- ✦ PÉTER, László, „Ius Resistendi in Hungary”, In: *Hungary's Long Nineteenth Century: Constitutional and Democratic Traditions...* Leiden–Boston: Brill, 2012.
- ✦ PHILPOTT, Daniel, *Just and Unjust Peace: An Ethic of Political Reconciliation*, Oxford: Oxford University Press, 2012.
- ✦ REINHARD, Wolfgang, „Zwang zur Konfessionalisierung? Prolegomena zu einer Theorie des konfessionellen Zeitalters,” *Zeitschrift für Historische Forschung* 10 (1983).
- ✦ ROȘU, Felicia, „Free from Obedience: Constitutional Expressions of the Right of Resistance in Early Modern Transylvania and Poland-Lithuania”, *Lituanistika* (2017).
- ✦ ROTARU, Ioan-Gheorghe, “The Transylvanian Diet: A Precedent to Human Rights and Religious Freedom - 400 Years Prior to the Universal Declaration of Human Rights”, In *Shaping a World of Freedoms: 75 Years of Legacy and Impact of the Universal Declaration of Human Rights*, Nelu Burcea and Liberato C. Bautista (eds.), New York, United Nations Plaza, UNEQUAL World Research Center, 2023.
- ✦ ROTARU, Ioan-Gheorghe, *Sabatarieni în contextul vieții transilvane (sec. XVI-XX)*, vol. I, Cluj-Napoca, Editura Risporint, 2014.
- ✦ RUSU, Adrian Andrei, „Biserica Sf. Nicolae și curtea nobiliară a Arceștilor de la Densuș (jud. Hunedoara)”, *Arheologia Medievală* 7 (2008).

- ✦ RUSU, Adrian Andrei, *Ctitori și biserici din Țara Hațegului până la 1700*, Satu-Mare, 1997.
- ✦ SCHILLING, Heinz, *Konfessionalisierung und Staatsinteressen. Internationale Beziehungen 1559–1660*, Paderborn: Schöningh, 2007.
- ✦ SIMON, Robert, „The Long War with the Turks and the Peace-Treaty of Zsitva-Torok (1606),” *Essays in History* (2022).
- ✦ SIPOS, Gábor, „Calvinismul la românii din Țara Hațegului la începutul secolului al XVIII-lea”, în M. Diaconescu (coord.), *Nobilimea românească din Transilvania / Az erdélyi román nemesség*, Satu Mare, 1997.
- ✦ SÍPOS, Gábor, „Katolikus-református vita a Szilágyságban a 17. század elején”, In: Báthory Gábor és kora, ed. Papp Klára, Jeney-Tóth Annamária és Ulrich Attila, Debrecen: Debreceni Egyetem Történelmi Intézete; Erdély-történeti Alapítvány, 2009.
- ✦ SKINNER, Q.; Van Gelderen, M. (eds.), *Freedom and the Construction of Europe*, Cambridge: CUP, 2013.
- ✦ TAYLOR, Charles, *A Secular Age*. Cambridge, MA / London: Belknap Press of Harvard University Press, 2007.
- ✦ VÁRKONYI, Ágnes R., „Gábor Bethlen and His European Presence”, *Hungarian Historical Review* 2/4 (2013)
- ✦ VÁRKONYI, R. Ágnes, „Bethlen Gábor jelenléte Európában”, In: Kármán Gábor – Teszelszky Kees (szerk.): *Bethlen Gábor és Európa*, MTA BTK, Budapest, 2013.
- ✦ VASS, Erika, „Felekezeti együttélés hat székelyföldi unitárius gyülekezet példáján keresztül”, In: Peti Lehel – Tánzos Vilmos (ed.): *Mágia, ima, misztika. Tanulmányok a népi vallásosságról*, Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság – Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2019.
- ✦ WHEATCROFT, Andrew, *The Enemy at the Gate: Habsburgs, Ottomans and the Battle for Europe*, London, Jonathan Cape, 2008.
- ✦ WILSON, Peter H., *Europe’s Tragedy: A History of the Thirty Years War*, Cambridge, MA: Belknap Press/Harvard University Press, 2009.
- ✦ WITTE, John, Jr., *The Reformation of Rights: Law, Religion, and Human Rights in Early Modern Calvinism*, Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- ✦ ZSILINSZKY, Mihály, *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve. II. kötet: A bécsi békétől a linczi békéig (1608–1647)*, Budapest: Hornyánszky, 1891.